

Het vrijzinnige web

Verkenningen naar
vrijzinnig-protestantse netwerken (1850-1914)

Onder redactie van
Niels van Driel en Annemarie Houkes

Jaarboek voor de geschiedenis van het
Nederlands protestantisme na 1800
Jaargang 22

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

ISBN: 978 90 211 4373 6

NUR 686; 700

www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

Binnenwerk: Hans Seijlhouwer

© 2014 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Niels van Driel

Vrijzinnig-protestantse netwerken tussen 1850-1914.

Een inleiding.....7

Albert de Lange

‘Hij is een man van fantasie’.

J.H. Gunning jr. en de moderneren in de jaren 1850 21

Tom-Eric Krijger

De organisatorische spin in het vrijzinnige web.

De netwerkfunctie van de Nederlandse Protestantenvbond
binnen het vrijzinnig-protestantisme op lokaal, nationaal en

internationaal niveau 39

Annemarie Houkes

Vrijzinnige netwerken in Groningen (1867-1900) 67

Eric Cossee

Vrijzinnig-protestantse predikantengeslachten.

De bijdrage van familienetwerken aan de moderne richting 91

Niels van Driel

Hand in hand?

De gecompliceerde verhouding tussen

vrijzinnig-protestanten en politiek liberalen 103

Herman Noordegraaf	
Water en vuur.	
Vrijzinnig-protestanten en socialisten vóór de	
Eerste Wereldoorlog	141
Ernestine van der Wall	
Een wereldparlement van vrijzinnigen.	
Religie en transnationalisme (1900-1914)	157
Niels van Driel en Annemarie Houkes	
Epiloog	181
Register op persoonsnamen	187
Personalía van de auteurs	195
Illustratieverantwoording	197

Vrijzinnig-protestantse netwerken tussen 1850-1914

Een inleiding

Niels van Driel

Kleine aantallen, grote invloed

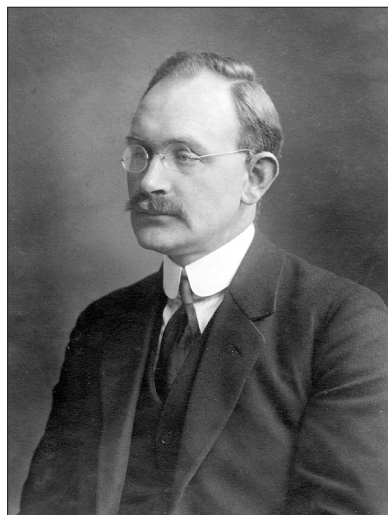
Het onderwerp van deze bundel is klein en groot tegelijk: de vrijzinnig-protestanten of 'modernen' in Nederland in de negentiende en de vroege twintigste eeuw. Zij vormen een fractie binnen het brede spectrum van het christendom. Organisatorisch zijn ze nooit sterk geweest, getalsmatig zijn ze ineengeschrumpeld tot kleine, vaak vergrijsde gemeenschappen. Ze wonen verspreid en leggen een mate van kerksheid aan de dag die hen buitenshuis slechts moeizaam zichtbaar maakt. Tegelijk gaat de betekenis van het vrijzinnig-protestantisme ver boven deze aspecten uit. Hun principes van kerkelijke en (inter)religieuze tolerantie en de autonomie van het individu in religieuze zaken hebben talloze aanhangers gewonnen. Hun opvattingen hebben zich diep vastgezet in het bewustzijn van velen: de Bijbel geen heilig boek, maar neerslag van menselijke ervaringen en gedachten. Het christendom geen unieke godsdienst, maar één onder vele. Jezus niet dé Zoon van God, maar een zoon van God, hoe bijzonder ook.

Deze ideeën, die haaks staan op wat eeuwenlang werd geloofd, hebben veel invloed uitgeoefend. Buiten de kerken, maar ook daarbinnen. En los van de vergaande conclusies die vrijzinnig-protestanten trokken, zijn veel deelresultaten van hun wetenschappelijk onderzoek gemeengoed geworden in orthodoxe kringen. 'Niet weinig van wat in 1860 "modern" was in strikten zin, is nu dagelijksche spijs in ethischen of zelfs gereformeerden kring,' schreef K.H. Roessingh, de grote historicus van het vrijzinnig-protestantisme, al in 1922.¹ Als zij al geen sport maakten van het betrappen van orthodoxen op vrijzinnigheid,² troostten Roessinghs geestverwanten zich destijds vaak met deze wetenschap; de moderne theologen maakten immers deel uit van een

breder beweging binnen het Nederlands protestantisme, de moderne richting, die nooit een massabeweging werd en rond 1900 ook sterk verzwakte. Hoewel de reikwijdte van hun invloed sterk varieerde, is het in ieder geval zo dat de vrijzinnig-protestantse theologen uit de negentiende eeuw in orthodoxe kringen mede een proces hebben losgemaakt dat hun betekenis ver laat uitstijgen boven wat Abraham Kuiper, kampioen van de negentiende-eeuwse orthodoxie, eens denigrerend een *fata morgana*, een luchtspiegeling, noemde.³ Zonder te willen beweren dat dominante waarden in onze cultuur, zoals vrijheid, gelijkheid, een kritische houding ten opzichte van gezag en (de moeizame verhouding tussen) de polen individualisme-solidariteit van vrijzinnige herkomst zijn, is de overeenkomst opvallend.⁴

Mannen als Allard Pierson, Conrad Busken Huet, Abraham Kuenen en Cornelis P. Tiele vormden in Nederland de vrijzinnige of, zoals ze destijds heetten, 'moderne' voorhoede. Onder het tweeledige motto van wetenschappelijkheid en objectiviteit slaagden moderne theologen erin vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een nieuwe canon van theologische inzichten ingang te doen vinden in brede kringen van het protestantisme en ver daarbuiten. Deze canon is in de theologische wetenschap vele decennia dominant geweest – en is dat in veel opzichten nog steeds. Vrijzinnig-protestanten waren de eersten in Nederland die de universele betekenis van de Bijbel en de christelijke traditie tot een publiek vraagstuk maakten, wat ertoe leidde dat in toenemende mate het menselijk bestaan niet langer beheerst werd door goddelijk geopenbaarde woorden en wetten. Zij werkten radicaal aan de vermenselijking van de kerk, de vrijwording van de wetenschap en de ontkerstening van de staat.⁵ Het zaad dat de moderne theologie had gezaaid, kwam verder tot bloei in breed verspreide populaire opvattingen over het christelijk geloof.

Het streven van de moderne theologen om het christelijk geloof af te stemmen op de moderne wereld, sloeg uiteindelijk breder aan dan zij hadden kunnen denken. Concepten als religieus indifferentisme en agnosticisme kunnen we in verschillende opzichten eveneens beschouwen als uitlopers van de moderne theologie. Maar ook hun 'modern' geloof zelf vervloede tot religieuze vaagheid. Wat verenigt ons? vroeg Roessingh. Hij antwoordde: het lege woord 'vrijheid' en de negatie van de oude orthodoxie.⁶ Gezien de radicale verbouwing van het christelijk geloof verbaast het niet dat is gesproken van 'het

Prof.dr. K.H. Roessingh

oprechte christelijke ongeloof van een elite'.⁷ Vanaf het einde van de negentiende eeuw riep deze ontwikkeling in eigen kring reacties op, met een gedeeltelijke terugbuiging naar de orthodoxie tot gevolg.

In de vroege eenentwintigste eeuw zijn thema's die door de moderne theologie aan de orde gesteld zijn opnieuw hoogst actueel. Zo leidt de vraag naar de wetenschappelijke methoden waarmee men een heilig boek als de Bijbel of de Koran mag benaderen – als heilig boek of als profane tekst – tot soms felle discussies. Dat geldt zowel voor het christendom als de islam, waar het modernisme dan ook eveneens opgang heeft gemaakt.⁸

Enkele historische lijnen

Aanhangers van het modernisme meenden zelfbewust dat zij een tweede Reformatie doorvoerden. Zij voelden zich nazaten van de Hervorming, die haar erfenis aanvaardden en uitwerkten met het oog op de behoeften van de eigen tijd en cultuur.⁹

Kenmerkend daarvoor was dat zij de natuurwetenschappelijke methode als model beschouwden voor de geesteswetenschappen, inclusief de theologie. Experiment en vergelijking moesten uitmaken wat

als waarheid kon worden opgevat. Aanhangers van het modernisme verwierpen consequent alles wat zweemde naar bovennatuurlijk ingrijpen van Gods zijde: God openbaarde zich niet anders dan door de natuur en rechtstreeks aan de menselijke ziel. Zij accepteerden niet langer de bovennatuurlijke inspiratie van de Bijbel. Elk bijzonder ingrijpen van God door middel van 'wonderen' wezen zij af. Het christendom werd niet meer afzonderlijk bestudeerd, maar werd, als religieus verschijnsel naast andere, als object van vergelijkende godsdienstwetenschap onderzocht.

Veel tijdgenoten ervoeren deze methode als goddeloos en de opvattingen die daaruit voortvloeiden als schokkend. Zij beschouwden het modernisme niet als een tweede Reformatie maar als ketterij van de ergste soort. Moderne theologen traden van tijd tot tijd bovendien provocerend op, bijvoorbeeld door op de Paasmorgen voor het eerst ronduit van de preekstoel te zeggen dat zij niet meer geloofden dat Jezus was opgestaan uit de dood. Grote opschudding in kerkelijk Nederland was het gevolg. Van orthodoxe zijde ondervond het modernisme veel bestrijding.

In de jaren 1850 en '60 vierde de moderne richting haar triomfen. Jarenlang waren moderne theologen bijvoorbeeld zeer sterk vertegenwoordigd in het synodebestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk. De Remonstrantse Broederschap werd bijna in haar geheel vrijzinnig. Een meerderheid in de lutherse en doopsgezinde gemeenten behoorde eveneens tot de moderne richting, die dus een supraconfessioneel karakter kreeg.¹⁰ Vanaf 1867 keerden langzamerhand de kansen van de moderne richting, toen deze zelf meewerkte aan de effectuering van het in 1852 ingevoerde algemeen mannenkiesrecht in de Hervormde Kerk. Het grondvlak bleek in meerderheid orthodox te zijn gebleven en koos predikanten die in toenemende mate tegen het modernisme in het geweer kwamen. In de laatste decennia van de negentiende eeuw raakte de moderne richting in de Hervormde Kerk in een strijd op leven en dood verweekt met meer of minder orthodoxe stromingen, de zogenaamde richtingenstrijd. In kringen van intelligentsia bleven vrijzinnig-protestanten echter vaak nog de boventoon voeren, al moesten zij steeds meer andere geluiden naast zich dulden.

Hoe moeilijker zij het in de kerk kregen, des te meer organiseerden vrijzinnig-protestanten zich in verenigingen die binnen de kerken, maar ook op het grensvlak van kerk en maatschappij opereerden. In

deze bundel zal vooral de Nederlandse Protestantenbond een grote rol spelen. Van deze organisatiedrang moeten we ons ook weer niet te veel voorstellen. De meeste vrijzinnig-protestanten beseften wel voor dezelfde zaak te staan en te strijden. Op de vergaderingen van Moderne Theologen die jaarlijks in Amsterdam werden georganiseerd, probeerden zij dan ook met elkaar in gesprek te blijven. Maar de onderlinge verdeeldheid was groot. De moderne richting kenmerkte zich vrijwel vanaf het begin door veel polemiek tussen welbespraakte individuen en deelrichtingen. Rond de eeuwwisseling kwamen het optimisme en evolutionisme onder vuur te liggen. Kerk, gemeenschap en traditie ontvingen langzamerhand weer meer waardering. De toon werd heel fel en het ongehoorde verwijt van terugkeer naar de orthodoxie klonk.¹¹ Dit verwijt getuigde van de onderlinge vervreemding die mede de krachten van de moderne richting verteedde.

De onderlinge verdeeldheid kwam voort uit het ingebakken individualisme van vrijzinnig-protestanten. Dit heeft hun organisatie, krachtontplooiing en zichtbaarheid altijd parten gespeeld. J.A. de Koning (1899-1971), de beste organisator van het vrijzinnig-protestantisme vanaf het interbellum, vergeleek zijn werk vaak met het voortduwen van een kruiwagen met kikkers. Zij sprongen er voortduwend uit en het kostte veel moeite om ze er weer in te krijgen en vooruit te komen.¹² Veel meer dan een 'lichte' organisatie zat er ook in de negentiende eeuw al niet in; van verzuildheid was nauwelijks sprake.¹³ Belangrijker dan organisatie waren voor de ontwikkeling van het vrijzinnig-protestantisme de netwerken. Ten dele gingen deze uiteraard gepaard met organisatie; landelijke bijeenkomsten werkten onderling verbindend en versterkten het netwerk. Vaker waren ze informeel van aard.

Vrijzinnige netwerken

Over de moderne theologie zelf en over allerlei facetten van de moderne richting is veel geschreven. Een lacune in dit geheel is echter het 'moderne' netwerk dat als bindmiddel aan het succes van de moderne richting ten grondslag heeft gelegen en dat voor een deel op den duur bewust is georganiseerd om de armslag te vergroten. Algemeen wordt verondersteld dat vrijzinnig-protestanten grotendeels behoorden tot de maatschappelijke en intellectuele bovenlaag en dat zij aanvankelijk aan het langste eind trokken omdat de aanzienlijken die in staat en

kerk het heft in handen hadden hen steunden.¹⁴ Tegelijkertijd geeft de literatuur slechts spaarzaam antwoord op allerlei vragen: wie waren er dan werkelijk vrijzinnig-protestant? Wat was hun getalsmatige aandeel? Onderscheidde hun bijdrage zich van die van anderen, en zo ja, in welke opzichten? Hoe keken geestverwanten en andersdenkenden tegen de figuren op sleutelposities aan? Werden zij serieus genomen? Beïnvloedden zij met hun levensbeschouwing de koers van de organisaties waarin zij bestuurlijk actief waren? En als dat zo was, waarin bestond die invloed en hoe duurzaam was die?

We zien vrijzinnig-protestanten opereren in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de vereniging Volksonderwijs, politieke partijen, verschillende bestuurslagen, curatorencolleges van de Rijksuniversiteiten, raden van commissarissen in het bedrijfsleven, tijdschriftredacties, literaire sociëteiten, volksleeszalen enzovoorts. Samen met andere 'mannen van goeden wille' zetten zij zich in voor maatschappelijk hulpbetoon, volksverheffing en ontwikkeling.¹⁵ Maar als de geschiedenis van deze instellingen, verenigingen en gezelschappen al is geschreven, dan is dat slechts in zeer beperkte mate gebeurd vanuit de vraagstelling wie de bestuurders en deelnemers waren. Wie de namen niet kent vanuit andere verbanden, kan hen doorgaans levensbeschouwelijk niet plaatsen. De specifieke bijdrage van vrijzinnig-protestanten blijft buiten beeld.

Een belemmering voor een goede beantwoording van bovenstaande onderzoeksvragen is onder meer dat het aantal onderzoekers dat naar antwoorden zoekt beperkt is. Ondanks een aantal positieve bijdragen staat de moderne geschiedschrijving van vrijzinnig-protestanten, anders dan die van bijvoorbeeld het neocalvinisme, op een laag pitje.¹⁶ Veel bewuste nazaten hebben vrijzinnig-protestanten niet. Zij die het wel zijn, hebben vaak meer op met spiritualiteit dan met historiciteit. Vrijwel allen die publiceren over het vrijzinnig-protestantisme zijn van herkomst theoloog. Zij gebruiken veelal 'kerkelijk' bronnenmateriaal. Doorgaans zijn het onderzoekers uit andere disciplines die schrijven over de genoemde instituties. Hun publicaties werpen soms licht op de bijdrage van vrijzinnig-protestanten, maar slechts zelden gaan zij daar dieper op in.

Een andere complicerende factor is dat de moderne richting slechts in beperkte mate en gedurende een bepaalde tijd een duidelijk te onderscheiden stroming was. De doopsgezinde hoogleraar I.J. de Bussy,

een scherp waarnemer, schreef in 1889: 'Alleen op het gebied van de kerk kan men nog spreken van een moderne 'richting'; daarbuiten is zij versnipperd of opgelost in de niet-kerkelijke wereld.'¹⁷ De Bussy veronderstelde door het 'nog' in ieder geval dat de moderne richting een periode wél als onderscheiden maatschappelijke stroming merkbaar aanwezig en zichtbaar was geweest. Over de vraag wanneer dan wel, waarin en hoe het verband was met andere stromingen liet hij zich niet uit. Het moge hoe dan ook duidelijk zijn dat een goed te onderscheiden richting het in kaart brengen van de netwerkrelaties vergemakkelijkt. Maar als deze richting vervloede, is het inzicht in relaties van des te groter belang om de vrijzinnigen zelf, hun invloed en werkingsfeer te traceren. Bij de moderne richting zit daar een probleem, dat tegelijk een uitdaging is.

Er is geen denken aan dat deze bundel opstellen de antwoorden geeft op alle in deze paragraaf genoemde vragen. De theorie over netwerken stelt zelf al grenzen aan onze nieuwsgierigheid door erop te wijzen dat sociale verbindingen en interactie per definitie moeilijk grijpbaar zijn. Ze hebben een substantiële component, maar typeren zich tegelijk door beweging en vloeibaarheid. Voor netwerken uit het verleden komt daar bij dat onderzoekers afhankelijk zijn van de sporen die zijn nagelaten.¹⁸ Maar al zijn netwerken moeilijk in kaart te brengen, ze bestonden. En het feit dat we vrijzinnig-protestanten in alle geledingen van de negentiende-eeuwse samenleving tegenkomen in de voorste gelederen, prikkelt de nieuwsgierigheid. Omdat het terrein dat ons interesseert goeddeels onbekend is, bevat deze bundel verkenningen, deelantwoorden op de bovenstaande vragen, geen totaaloverzicht en al helemaal niet het laatste woord.¹⁹

Invalshoeken en deelonderwerpen

In deze bundel is gekozen voor een aantal haalbare invalshoeken om het netwerk van vrijzinnig-protestanten nader in kaart te brengen. Tussen vrijzinnigen en orthodoxen hebben altijd contacten bestaan, maar ze waren zelden van vriendschappelijke aard. In de begintijd van de moderne richting lag dat vooral bij jonge theologen vaak nog anders. Albert de Lange laat zien hoe in de jaren 1850, toen de diverse theologische stromingen zich nog moesten uitkristalliseren, vriendschapsbanden over de grens vrijzinnig-orthodox heengingen. De Lange brengt een deel van dit netwerk in kaart aan de hand van de

contacten tussen J.H. Gunning jr., A. Pierson en L.W.E. Rauwenhoff: hoe ontstonden deze contacten, welke onderwerpen passeerden de revue en hoe scheidden uiteindelijk de wegen?

Tom-Eric Krijger behandelt de vrijzinnige netwerkorganisatie bij uitstek: de Nederlandse Protestantenbond (NPB). In het kader van de NPB organiseerden vrijzinnigen veel sociaal-maatschappelijk werk, geestelijk opbouwwerk en steunden zij vrijzinnige geloofsge-noten in een overwegend orthodoxe kerkelijke omgeving. De NPB had nadrukkelijk de bedoeling de vrijzinnige boodschap onder het volk te brengen. Binnen NPB-verband was de breedte van het vrijzin-nig-protestantisme actief, met alle spanningen die dat op theologisch, politiek en kerkelijk terrein met zich meebracht. Krijger schetst het plaatselijke, landelijke en internationale netwerk van de NPB, hoe dit werd ingezet om het volk te bereiken en wat het effect daarvan was.

Waar Krijger een overzicht geeft van de netwerken op diverse niveaus, zoomt Annemarie Houkes in op het netwerk in een provin-ciehoofdstad, en wel Groningen. Zij laat, onder meer door de overlap van allerlei ledenlijsten van lokale verenigingen, zien hoezeer vrijzin-nig-protestanten op allerlei manieren verbonden waren met cultuur en wetenschap, onderwijs, de publieke opinie en de liberale politiek. Als uitgangspunt heeft zij de leden van de remonstrantse gemeente genomen, omdat dezen het gemakkelijkst zijn te identificeren als vrijzinnigen. Houkes schetst een beeld van de vrijzinnige component van het netwerk van gegoede burgers in Groningen. Op grond hiervan is nader onderzoek mogelijk naar de vraag of vrijzinnigen specifiek vrijzinnig-godsdienstige accenten wisten te leggen binnen dit bredere netwerk.

Evenals in orthodoxe kring waren er veel dwarsverbanden tussen moderne theologen in de vorm van familienetwerken. Deze intensieve relaties droegen bij aan de krachtsontplooiing van de moderne rich-ting. Eric Cossee richt de schijnwerper op de relaties tussen de families Oort, Hooykaas en Heering.

Tot 1918 was meer dan de helft van de Kamerleden lid van de Neder-landse Hervormde Kerk, lutheranen, remonstranten, gereformeerden etc. dus niet eens meegerekend.²⁰ Behalve deze hoge graad van ker-kelijkheid is er het nodige bekend over de organisatie van de meeste orthodoxe protestanten binnen de confessionele partijen. Maar hoe zat het met de verhouding tussen de overige protestanten en de an-

dere politieke stromingen en partijen? Niels van Driel en Herman Noordegraaf gaan in op het netwerk tussen vrijzinnig-protestanten en respectievelijk liberalen en socialisten.

Het protestantse modernisme was een internationale aangelegenheid. Min of meer tegelijkertijd kwamen overal in de westerse wereld soortgelijke 'moderne' bewegingen tot stand. Ook in het rooms-katholicisme zou enkele decennia later een modernisme, gevoed door protestantse moderne denkbeelden, opgang maken.²¹ In Nederland bleef het modernisme echter een vrijwel exclusief protestantse beweging. Nederlandse representanten daarvan wisten zich nauw verbonden met geestverwanten elders in Europa en Noord-Amerika. Daarvan getuigen niet alleen de vele persoonlijke contacten, maar ook de vele vertalingen van monografieën, artikelen etc. Tegenstanders typeerden de moderne theologie dan ook als een verderfelijk importproduct. Ernestine van der Wall werpt licht op het buitenlandse vrijzinnig-protestantse netwerk met als invalshoek de vijf internationale congressen die vrijzinnig-protestanten tussen 1900 en 1913 organiseerden. Dit artikel geeft zicht op het internationale netwerk van vrijzinnig-protestanten en de plek van de Nederlandse spelers in dit geheel, alsmede de invloed van dit netwerk op de ontwikkelingen in Nederland.

Terminologie

Aan het slot van deze inleiding willen wij enige helderheid scheppen over de gehanteerde terminologie in deze bundel. Tot in wetenschappelijke teksten toe treft de spraakverwarring met betrekking tot het vrijzinnig-protestantisme. Daarin staat bijvoorbeeld dat het 'modernisme' de 'theologische basis van het vrijzinnige protestantisme' was.²² Een veelgebruikt handboek voor eerstejaars historici gebruikt combinaties als 'modern-vrijzinnig', 'het vrijzinnige "modernisme"' en 'de liberaal georiënteerde moderne theologie'. Eerdere drukken vermeldde ook nog dat 'liberale theologen' de 'moderne theologie' domineerden.²³ Deze combinaties maken duidelijk dat menigeen zoekt naar woorden om zijn bedoeling duidelijk te maken, en zich daarin verstrikt in een a-historische quasivolledigheid.

Het is niet onze bedoeling deze zinsdelen te ontrafelen. Historisch zijn ze ook wel verklaarbaar. Door de tijd heen waren verschillende benamingen in gebruik en de betekenissen daarvan verschoven. 'De naam wordt gegeven in één stadium der ontwikkeling en dan is zij

duidelijk, en geen misverstand is mogelijk', betoogde Roessingh al. 'Maar na 20 jaar zijn er buitenstaanders, die iets, maar niet alles van de "nieuwe" richting overnemen; behoren zij er nu ook bij? En na 30 jaar zijn er onder de eigen zonen des huizes, die iets van de nieuwe beginselen opgeven, maar niet alles; behoren zij er nog bij?'²⁴ Modern noch vrijzinnig is bovendien een begrip dat op zichzelf helderheid schept over de (theologische) inhoud. In ons kerkelijk-theologisch spraakgebruik staat modern tegenover orthodox, maar op zichzelf staat dit begrip, veel minder toegespitst, tegenover antiek, en voor eigentijds.²⁵ Vrijzinnig staat voor een open geesteshouding. Pas door de nadere bepaling vrijzinnig-protestant of vrijzinnig-christelijk krijgt de aanduiding kleur als schakering op het brede palet van het christendom.²⁶

De combinaties en constructies à la 'modern-vrijzinnig' zijn echter vreemd aan het verleden. In de periode waarover deze bundel gaat, waren het begrippen die altijd afzonderlijk werden gebruikt.²⁷ Op diverse manieren is het onderscheid gerechtvaardigd, vooral in de zin dat modern meer zou wijzen op de wetenschappelijke richting, terwijl vrijzinnig beter paste in de sfeer van de kerkelijke organisatie.²⁸ Na de Tweede Wereldoorlog sprak men inderdaad haast niet meer van moderne gemeenten, maar doorgaans van vrijzinnige gemeenten, predikanten, leden.²⁹ De drang om het woord modern te vervangen door vrijzinnig kwam na de eeuwwisseling echter vooral van de zijde van de 'malcontente' vrijzinnigen, die niet uit de voeten konden met de moderne theologie waarmee zij waren groot gebracht.³⁰ Zij opteerden voor 'vrijzinnig' omdat het een opener term was, die beter correspondeerde met hun oriëntatie op de kernen van het klassieke christendom en hun hang naar meer religieuze ervaring. 'Modern' bleef echter nog lang gebruikt worden. Roessingh stichtte bijvoorbeeld in de jaren twintig een Studieclub van *Moderne* Theologen, de stroming waarvan hij deel uitmaakte typeerde zichzelf als rechts-modern. De onderscheiding tussen wetenschappelijke en kerkelijke hantering van de begrippen modern en vrijzinnig kan behulpzaam zijn in de duiding van het gebruik. Niemand moet echter verwachten dat de bronnen terminologisch deze onderscheiding van late(r) datum respecteren. Daarvoor was de wordingsgeschiedenis niet eenduidig genoeg.

Met de onderscheiding liberaal en vrijzinnig is het niet beter gesteld. Iemand heeft ooit de stelling gelanceerd dat het woord liberaal een

politieke richting aanduidde en het woord vrijzinnig een godsdienstige richting.³¹ Was het maar zo eenvoudig. De bronnen spreken frequent over vrijzinnig-protestantse theologen als liberale, moderne en vrijzinnige theologen, zonder enige politieke connotatie. De tijd heeft daarin wel een schifting aangebracht – na 1900 ging de voorkeur in toenemende mate uit naar vrijzinnig –, maar deze is nooit absoluut geworden. Omgekeerd typeerden liberalen zich vanouds ook als vrijzinnigen, zonder daarmee per definitie iets over hun theologische voorkeuren te willen zeggen; het was een aanduiding van hun politieke mentaliteit en richting. Tot in de recente literatuur toe heten liberalen dan ook vaak vrijzinnigen.³²

Het zou gemakkelijk zijn als de bronnen de termen liberaal, modern en vrijzinnig eenduidig gebruikten, maar nu dat niet het geval is rest ons slechts helderheid te scheppen over waar de termen liberaal, modern en vrijzinnig in deze bundel voor staan. De ongemotiveerde stelling dat het woord liberaal een politieke richting aanduidde en het woord vrijzinnig een godsdienstige, is wat ons betreft navolgenswaardig voor het heden. Deze bundel is in ieder geval dienovereenkomstig geredigeerd. Regelmatig heet de vrijzinnig-protestantse theologie ook moderne theologie, maar liberaal heeft een exclusief politieke connotatie. Omgekeerd heeft vrijzinnig altijd betrekking op niet-orthodoxe theologische opvattingen, opvattingen dus van mensen voor wie de kerkelijke belijdenissen niet normatief waren voor de manier waarop zij dachten over God, de Bijbel en alle mogelijke levensbeschouwelijke vragen. Een ander gebruik van de termen liberaal, modern en vrijzinnig roept te veel misverstand op.

Noten

1. K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland (VW IV)*, 250 (blz. 40 in de oorspronkelijke editie uit 1922).
2. Aldus de fraaie kwalificatie van A.L. Molendijk, 'De vervluchting van het vrijzinnig protestantisme in Nederland' in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 50 (1996) 122-134, aldaar 131.
3. A. Kuyper, *Het modernisme, een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871).
4. Vgl. de reserves van Molendijk, 'De vervluchting van het vrijzinnig protestantisme', 133.
5. Roessingh, *Het modernisme in Nederland (VW IV)*, 235.
6. Roessingh, 'Eenheid en organisatie van het vrijzinnig protestantisme' in: *VW II*, 445.

7. E.H. Kossman, *De Lage Landen. Deel I: 1780-1914* (Amsterdam 1986) 44.
8. Vgl. E.G.E. van der Wall, *The Enemy within: Religion, science, and modernism* (Wassenaar 2007) 15.
9. Een pretentie die J. Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme I* (Assen 1929) 10, reeds krachtig relativeerde.
10. Zo E.G.E. van der Wall, 'Protestants en katholiek modernisme: een tragische geschiedenis' in: T. Mikkers en Ch.E. Smit, *Tussen Augustinus en atheïsme. Kerkhistorische studiën 2006* (z.p. 2006) 81.
11. Zie over de gedeeltelijke terugbuiging naar de orthodoxie: C.M. van Driel, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie* (Hilversum 2007) 130vv. Over de theologie van een hoofdrolspeler in deze ontwikkeling, Roessingh, is ook veel te vinden in: H.R. Benjamins, *Een en ander. De traditie van de moderne theologie* (Kampen 2008) 83-159, en de daar genoemde literatuur.
12. G.J. Hoenderdaal, 'Het vrijzinnig protestantisme tussen de schaduwen van gisteren en morgen (1925-1940)' in: B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (red.), *Tussen Geest en Tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar* (Utrecht 1989) 240.
13. K.M. Witteveen, 'In het spanningsveld tussen kerk en wereld (1940-1968)' in: Klein Wassink en Van Leeuwen (red.), *Tussen Geest en Tijdgeest*, 387.
14. Bijv. J.J. Woltjer, *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001) 43.
15. Vgl. A.Th. van Deursen en G.J. Schutte t.a.v. ds. M.A. Perk in *Geleefd geloven. Geschiedenis van de protestantse vroomheid in Nederland* (Assen 1979) 79-80.
16. De ervaring die Van der Wall in 2006 signaleerde heeft zich, hoewel er nog enkele studies verschenen en andere op stapel staan, niet doorgezet. Doorgaans is het gebleven bij 'losse' bijdragen. Vgl. 'Protestants en katholiek modernisme: een tragische geschiedenis', 78-79.
17. I.J. de Bussy, 'De ontwikkelingsgang van de moderne richting' in: *De Gids* 53, 1889 IV, p. 128.
18. B. Latour, *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford 2005) 159, 164.
19. Wij beschouwen deze bundel dus als een bouwsteen voor een monografie, niet meer en niet minder. Dit zij nog eens verhelderd voor iemand die zou kunnen denken dat reconstructies op detailniveau een bredere interpretatie 'in de weg staan', zoals D.J. Wolfram meende ten aanzien van Van Driel, *Schermen in de schemering*, een bundel opstellen die geen andere pretentie had dan deze. Zie de recensie in *BMGN* 124/1 (2009), 126. Wij delen Wolframs wens naar een boek over de maatschappelijke positie en betekenis van de Nederlandse vrijzinnigheid (127), maar denken dat daar nog meer voorwerk voor nodig is. 'Een half jaartje extra schrijftijd' biedt geen soelaas (125), mede omdat studies over plaatselijke verzuilde netwerken bijvoorbeeld wel plegen te onderbouwen en er geen concreet beeld van scheppen. Zo bijv. D.J. Wolfram, *Bezaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie stad. Harderwijk*

- 1850-1925 (Amsterdam 1993) 127.
20. J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof* (Weesp 1983) 99-100.
 21. Niet ten onrechte noemden reeds tijdgenoten het katholieke modernisme een kind van het protestantse modernisme. Vgl. de Belgische bisschop E. van Roey, geciteerd bij E. van der Wall en L. Kenis, 'Catholic and Protestant Modernisms: a Call for a Comparative Approach' in: Idem (red.), *Religious Modernism in the Low Countries* (Leuven 2013) 16.
 22. S.P. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997) 58.
 23. H. te Velde in R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Nijmegen 2013⁸) 128-129, 135 en in de editie 2009⁶, 121, 135.
 24. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (VW IV), 249.
 25. Zie bijv. W.J. Aalders, *Bijbelsch-kerkelijk woordenboek. III. De kerk* (Groningen-Den Haag 1919) 192.
 26. B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen, 'Een blik op de toekomst. Vrijzinnig protestantisme, waarheen?' in: Idem (red.), *Tussen Geest en Tijdgeest*, 519.
 27. Gert van Klinken en Geert Luth verhalen van een samenkomst van 'modern vrijzinnigen' in 1913, een combinatie die tekenend is voor de moeizame omslag van een kritisch oud-moderne naar een meer positief georiënteerde benadering. Zie *Een eigenzinnige geloofsgemeenschap. Kloosterkerk Ter Apel, 1604-2013* (Vught 2013), 176.
 28. Zo J.P. Cannegieter in zijn openingsrede van de Moderne Theologenvergadering van 1925 (*De Hervorming* 1 mei 1925, 139).
 29. A.C. Schade van Westrum in *De Hervorming* 17 mei 1924, 154.
 30. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (VW IV), 250; J. Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme III* (Assen 1935) 64. Contra J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006²) 273, die modernen zich al vanaf de jaren 1870 ook vrijzinnigen laten noemen.
 31. A.D.H. Huysman, 'Godsdienstige vrijzinnigheid en politiek liberalisme (1840-1940)' in: *Civis Mundi* 27/2 (1988) 73.
 32. Vgl. P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland, 1901-1940* (Amsterdam 2005).